

UDK 123.1

Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat

oliy ta’lim tashkiloti katta o’qituvchisi, PhD

Email: ruzmatova.dilnavoz@gmail.com

ABU NASR AL-FAROBIIY IJTIMOIIY-AXLOQIIY QARASHLARIDA

ERKINLIKNI AKS ETISHI

Annotatsiya: Maqolada sharq perepatetizm yo‘nalishi vakillaridan biri Abu Nasr al-Farobiyning axloq borasidagi fikrlarida erkinlikni tuslanishi va uning inson faoliyatidagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, tanlov va iroda tushunchalari haqidagi tasavvurlari o‘rganilgan. Uning nuqtayi nazari boshqa faylasuflar bilan solishtirilgan.. O‘rta asr falsafasida davrdagi erkinlik va erkin tanlov atamalari diniy-falsafiy qarashlar uyg‘unligi asnosida ko‘rib chiqilgan. Taqdir va erk masalalariga e’tibor qaratilgan. Insonlarning xatti-harakatlari zaruriyat yuzasidan taqdir orqali amalga oshadimi yoki ularning ixtiyoriy o‘zboshimcha harakatlari tufalimi, degan masala yuzasidagi bahsga Farobiy o‘zining argumentlarini keltirib o‘tadi. Ijtimoiy-axloqiy qarashlarida erkin tanlov alq-idrok chegarasida amalga oshadi degan tezis yordamida Farobiyning insondagi erkinlikni chegarasi haqida so‘z brogan.

Kalit so‘zlar: erkinlik, qalb, aql, erkin tanlov, iroda, taqdir, istak, azob-uqubat, lazzat, idrok.

Рахимджанова Дилнавоз Суннат кизи

старший преподаватель “ALFRAGANUS UNIVERSITY”

негосударственное высшее учреждение образования

Email: ruzmatova.dilnavoz@gmail.com

ОТРАЖЕНИЕ СВОБОДЫ В СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ

АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация: Статья освещает своеобразность свободы в работах одного из представителей восточного направления перипатетизма Абу Насра аль-Фараби, в его размышлениях о морали и ее роли в человеческой деятельности. Также было изучено представление концепций выбора и воли. Его взгляды сравнивались с взглядами других философов. В средневековой философии термины свобода и свободный выбор в то время рассматривались на основе сочетания религиозно-философских взглядов. Акцент делается на вопросах судьбы и воли. На полемику по вопросу о том, совершаются ли поступки людей по необходимости судьбой или их произвольными самостоятельными действиями, Фараби приводит свои аргументы. Используя тезис о том, что свободный выбор в его социально-этических взглядах осуществляется на границе разума, Фараби говорит о пределе свободы в человеке.

Ключевые слова: свобода, душа, разум, свободный выбор, воля, судьба, желание, страдание, наслаждение, восприятие.

Rakhimdjanova Dilnavoz Sunnat kizi

Senior lecturer of the Department of Social Sciences,
“ALFRAGANUS UNIVERSITY” non-government
higher education institution
Email: ruzmatova.dilnavoz@gmail.com

THE REFLECTION OF FREEDOM IN THE SOCIO-ETHICAL VIEWS OF ABU NASR AL-FARABI

Annotation: The article emphasizes the originality of freedom in the works of one of the representatives of the eastern direction of peripatetism, Abu Nasr al-Farabi, in his reflections on morality and its role in human activity. The presentation of the concepts of choice and will was also studied. His views were compared with those of other philosophers. In medieval philosophy, the terms freedom and free choice were considered at that time on the basis of a combination of religious and philosophical views. The emphasis is on issues of fate and will. To the controversy over whether

people's actions are necessarily committed by fate or by their arbitrary independent actions, Farabi gives his arguments. Using the thesis that free choice in his socio-ethical views is carried out on the border of reason, Farabi speaks about the limit of freedom in man.

Key words: freedom, soul, mind, free choice, will, fate, desire, suffering, pleasure, perception.

Kirish

Erkinlikni antik davrdagi tuslanishini ko'rib chiqish jarayonida shunga amin bo'lish mumkinki, uning sermazmunligi o'z davrining chegarasidan chiqib keyingi davrlarda ham aktual masala sifatida qoladi. Shuni hisobga olgan holda falsafa tarixidan sezilarli va o'ziga xos o'rin egallagan arab-musulmon falsafasini ham erkinlik fenomeni chetlab o'tmagan. Ayniqsa, yunon klassik falsafasini o'rgangan va ularning merosiga sharhlar qoldirgan sharq peripatetizmi vakillarini ta'kidlab o'tish joiz.

Falsafa tarixida arab-musulmon falsafasining haqiqiy ijtimoiy mazmuni sodda ko'rinishga ega emas. U ikki sohadan – falsafa va dindan kelib chiqadi. Lekin falsafa “din xizmatkori” sifatida shakllangan Yevropa O'rta asr falsafasidan tubdan farqlanadi. Farobiy yashab ijod qilgan vaqt albatta islom dini keng tarqalib, “teologik jamiyat” mavjud bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Ammo g'arbdagi diniy cherkov qoidalariga qa'iyon rioya qilmagan kimsalarni inkvizitsiyaga duchor qilish hamda qatl qilish kabi holatlar u kabi kuzatilmagan. Bu fikrdan islom dini aqidalarini rad etuvchi ularni qoralovchi va ularga zid keluvchi qarashlarga yo'l qo'yilmagan. Aksincha, yevropa antik davr falsafasi merosi ochiq kutib olinib, yunon va lotin tillaridan arab tiliga tarjima qilingan. Sharq arab-musulmon faylasuflari esa ulardan nafaqat diniy qarashlarini, balki dunyoviy qarashlarini rivojlantirishda foydalanganlar. Ular o'z zamon va makonlaridagi shakllangan diniy qarashlarini saqlab qolgan holatda, o'ziga xos ilmiy-falsafiy dunyoqarashni paydo qilganlar. Albatta bu davrda diniy bahslar aqidaviy chegaradan chiqmagan va bu yerda o'zining erkin fikri orqali istalgancha

tushuntirish qoralangan. Hamma fikrlar muqaddas sura va oyatlarga asoslangan holda bildirilishi talab etilgan. Lekin falsafiy qarashlar diniy dogmatik qarashlarni rad etish yoki e'tiqodni susaytirish uchun ishlatilinmagan, aksincha, dunyoni iloh hadya etgan aql bilan anglash va tushuntirish uchun foydalanilgan.

Arab-musulmon falsafasining ilk vakillaridan bo'lgan al-Kindiy jahon falsafasi tarixida "sharq peripatetizmi" deb shartli nom olgan butun bir yo'nalishni boshlab bergan mutafakkirlardan biridir. Bu atamada uning manbasi qayerdan olinganini his etish qiyin emas. Bu bilan al-Kindiy Arab xalifaligidagi falsafaning chegaralarini asosan Aristotelning ratsional-falsafiy tendensiyalariga tayangan holda belgilab bergan. Antik davr falsafa tarixidan ma'lumki, peripatetiklar aynan Aristotelning shogirdlari va izdoshlariga nisbatan qo'llanilgan. U ma'ruzalarini doim shogirdlari bilan bog'da sayr etib o'tkazgan. Shu tufayli uning maktabi aynan perepatetizm¹ deb nom olgan. Maktabning boshqa nomi "Likey" (Λύκειον; O'rta asr yoki an'anaviy lotin talaffuzida litsey), Aristotel dars bergan gimnaziya yonida joylashgan Apollon Likiy ibodatxonasi nomi bilan bog'liq. Lekin Gegel o'zining "Falsafa tarixi bo'yicha ma'ruzalari"da bunga biroz boshqacha yondashib, Aristotel maktabi "peripatetik" deb nomlanganini uning sayr qilib dars o'tishi bilan bog'liq emasligi, Stagirit (Aristotel) uni sotib olib, u yerda maktab ochishdan oldin Likeyni Perikl sayr etish uchun atayin jihozlaganligini ta'kidlaydi[12]. Aynan shu tufayli likey yoki perepatetizm nomlarini boshqa joylarda uchratish Aristotel qarashlari va merosi bilan bog'liq mazmunga ega bo'lgan ma'lumot sifatida gavdalanadi. Bundan tashqari, al-Kindiy Islom bilan falsafa chiqisha oladimi yoki yo'q degan savolni o'rta tashlagan.

Adabiyolar tahlili

Sharq perepatetizmi falsafasining yirik namoyandasi, Platon va Aristotel asarlarining tahlilchisi Farobiy ijodi falsafiy, ijtimoiy, tarixiy adabiyotlarda, jumladan, falsafa tarixida ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan o'ziga xos uslubda, o'z zamonasiga mos ravishda atroflicha tahlil qilib berilgan. Bunga ko'plab misollarni

¹ Peripatetizm, peripatetik maktab (yunon. peripateo-yurish, peripatetikos-sayr etish) - Aristotel tomonidan asos solingan falsafiy maktab bo'lib, u ma'ruzalarni o'qiyotganda tinglovchilari bilan bog'da sar etib yurish kabi odati bo'lgan.

keltirishimiz va ularning durdona fikrlaridan bugungi kun talabiga to‘liq javob bera oladigan yechimlarni ham topishimiz mumkin. Shuningdek, Farobiyning ijodini har tomonlama yorituvchi A.X.Kasimjanov [14], A.D.Azerbayev [8], N.V.Yefremova [13], Fr.Dieterici [1], M.Fakhry [2], M.M.Xayrullayev [17] va boshqa tadqiqotchilar ishlarini, risolalarini, maqolalarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, uning xulosalaridan ijtimoiy-falsafiy tafakkurni kengaytirishda, mustaqil fikrni shakllantirishda, falsafa tarixiga, ruhiy tahlilga bo‘lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda foydalanish mumkin.

Tahlillar va natijalar

Sharq peripatetizmini tizimlashtiruvchisi sifatida esa Abu Nasr Farobiy² namoyon bo‘ladi. U Aristotelning tirik qarashlarini ilib olgan va rivojlantirgan, mantiqiy bilimlarini o‘z falsafasida qo‘llagan. “Farobiy – barcha hayotiy tomonlarning hammasini o‘ziga qamrab oluvchi falsafiy qarashlar tizimini topadigan birinchi sharq arab-musulmon falsafasining mutafakkiri sanaladi” [16, 219]. Bu to‘g‘ri fikrni aytib o‘tgan muallif yana tabiiy fanlar rivojiga katta hissa qo‘shmagan kabi asoslanmagan tanqidni ham keltirib o‘tadi [16, 218].

Ibn Rushd ijodi bilan yakun topgan ushbu yo‘nalish peripatetizm kvalifikatsiyasi birgina narsani anglatadi: ilk manbaga yo‘naltirish. Bunga boshqacha tar’iflar peripatetizmni to‘g‘ridan to‘g‘ri talqin qiluvchilarda buni to‘g‘irlanishlardan holi “asl” Aristotelga qaytish sifatidagi harakatlar amalga oshiriluvchi butun bir jarayon kabi ko‘rinishda uchraydi. Bu kabi tushunishning ildizi – sharq falsafasining

² Farobiy (taxallusi; to‘liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug‘ Tarxon Forobiy) (873, Farob shahri — 950, Damashq) – O‘rta Osiyoning mutafakkiri va qomusiy olimi. Yunon falsafasini chuqur bilgani, unga sharhlar bitganligi va jahonga targ‘ib qilgani hamda zamonasining ilmlarini puxta o‘zlashtirib, fanlar rivojiga ulkan hissa qo‘shgani uchun “al Muallim assoniy” (“Ikkinchi muallim”, Aristoteldan keyin), “Sharq Arastusi” nomlariga sazovor bo‘lgan.

originalligi va o'ziga xosligini inobatga olmaslikka borib taqaladi. Tahlilni esa epigon, eklektik, sharxlovchilik ko'rinishda bo'lgan deya xulosa yasaladi.

Gegel zamonasidan buyon ayrim izlanuvchilar orasida O'rta asr arab-musulmon falsafasiga baho "falsafa rivoji jarayonida o'ziga xos bosqich" sifatida tasavvur etilmaydi. E.Renan ta'kidlashicha "falsafa sohasida bog'langan semitik Sharq va O'rta asrlar nimgaki ega bo'lsa, o'z so'zidan kelib chiqqan holda, u yunonlardan o'zlashtirgan sanaladi" [15, 2]. Shunga o'xshash fikrlarni arab-musulmon falsafasini epigon ergashuvchan xarakterga ega deya ta'kidlovchilar va boshqa tadqiqotchilar ham qo'llab-quvvatlamodalar: F.Diteritsi, L.Buur, A.Shtyokl, Karra de Vo, M.Faxri va boshqalar. Bular orasidagi yagona farq antik davr mutafakkirlarining qaysi biri ularning qarashlariga ta'sirini ko'rsatgan: Sokrat, Platon, Aristotel yoki neoplatonchilar.

Albatta yuqoridagi berilgan yondashuv sharq falsafasini plagiat ya'ni ko'chirmachilikda ayblab qo'yilgandek tasavvur uyg'otadi. Lekin shunga e'tibor qaratish lozimki, ilmiy tadqiqotni bajarish jarayonida vorisiylik metodi haqida ko'p marotaba to'xtalib o'tiladi. Bu metod falsafa tarixiga kirib kelganiga uncha uzoq bo'lmagan ammo uni amaliy qo'llanilishi antic davr falsafasida yaqqol namoyon bo'ladi. U yerdagi g'oyalar divergensiya uchraganini bilish ham qiyin kechmaydi. Oddiy yunon klassik falsafasi vakillarining g'oyalari ham shunday manipulyatsiyaga uchragan. Ya'ni Sokratning g'oyalarini Platon o'zlashtirib uni o'zining dunyoqarashi va fikrlari bilan boyitgan, biroz o'zgartirgan. Shu o'rinda Aristotel ham Platon g'oyalariga asoslangan holda o'zining tanqidiy yondashuvlarini ishlab chiqqan. Buni yaqqol misolini dissertatsiyaning ikkinchi bobida kuzatish mumkin. Bu uchta yirik mutafakkirlar erkinlik fenomenini bir-birlarining g'oyalarini olib o'zgartirish, rivojlantirish, to'ldirish kabi harakatlarni amalga oshirgan. Shunday ekan sharq perepatetizm vakillari ham bundan mustasno emas. Ular ham xuddi o'sha faylasuflar bajargan vazifalarni ado etgan. Bu shuni isbotlaydiki, sharq arab-musulmon mutafakkirlari antik davr merosini olib tadqiq etish jarayonida undagi kamchiliklarni

bartaraf etish, o'z zamonlarining tiliga moslab sharh berish, jamiyatdagi va inson hayotida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni ratsional tushunish va tushuntirish, ularning ayrim g'oyalarini tanqid qilish, o'zlarining dunyoqarashiga mos keladigan va to'ldiradigan ma'lumotlarni o'rganish kabi o'ziga xos amallarni bajargan. Bunday harakatlarda aynan ularning falsafa rivoji tarixida o'ziga xos o'rinlari bo'lganligini yozib qoldirilgan asarlarini tadqiq etish orqali anglanadi.

Aynan Abu Nasr Farobiy Aristotel va boshqa faylasuflar asarlarini sharhlab qoldirgan. Xattoki, bu bilan bir kichik voqea bog'liq. Ibn Sino Aristotelni asrlarini o'qib o'rgangan paytida uning g'oyalarini anglay olmaydi. Lekin kunlarning birida uning qo'liga aynan Farobiyning Aristotel asarlariga yozgan sharhlar kitobi tasodifan tushib qoladi hamda uni mutoalasidan keyingina faylasufning tub g'oyalarini anglaydi. Shu kabi zamondosh sharq faylasuflari aynan antik davr merosini tiklash, ularga ergashish yoki faqatgina sharhlash uchun emas, balki o'ziga xos falsafani yaratishga yordam ko'rinishda ulardan foydalanganlar.

Farobiy falsafasida mantiqqa oid, ontologik, gnoseologik, sotiologik, xullas barcha yo'nalishga oid g'oyalarni uchratish mumkin. Qomusiy mutafakkir o'zining asarlarida erkinlik tushunchasini alohida o'rganib uni nazariyasini yaratgan deb aytish qiyin. U erkinlik haqida alohida fikrlarni ham ta'kidlamagan. Ammo uning ayrim yo'nalishdagi tahlillarida bu atamani qirralarini uchratish mumkin. Farobiyni mantiq bo'yicha fikrlari e'tiborga loyiq. Uning tushunchalar qanday holatda mavjudligi haqidagi nuqtayi nazari Aristotel va Platon qarashlaridan o'ziga xos ajralib turadi. Bu haqidagi tortishuvlar keyinchalik XI-XII asrlarda O'rta asr g'arb faylasuflarining bahsida ham namoyon bo'lgan. Buni realist va nomenalistlar bahsi sifatida falsafa tarixida o'rganish mumkin. Uning kelib chiqishiga xristian dogmatlarining dunyodagi mavjud narsalar umumiy ontologik mohiyatga egami yoki faqat alohida mavjudmi degan savollarga ilohiyotni mantiqiy asoslashga harakatlar orqali tushuntirishni sabab qilib keltirish mumkin.

Xususan, asl gunoh va poklanish muammosi bir kishi qanday qilib hamma uchun “aybdor” ekanligini va boshqa odam butun insoniyat uchun bu gunohni o‘limi bilan qanday qilib qutqara olishini tushunishga majbur qildi. Umuman inson, insoniyat mavjudmi? Xudoning uchyagonaligini qanday tushunish mumkin? Yoki bu yerda uchta alohida narsani, uchta Xudoni yoki turli xil ko‘rinishlar, tomonlar, qismlarda bitta narsani nazarda tutilganmi? Haddan tashqari nominalizm nafaqat ob’yektiv voqelikda, balki sub’yektning ongida ham umumiylik mavjudligini inkor etib, faqat bitta ob’yektlar haqiqiy ekanligini ta’kidladi. Haddan tashqari realizm umumiy tushunchalar, g‘oyalar nafaqat mustaqil ravishda mavjud, balki alohida narsalarga nisbatan ham asosiy ekanligini aytib o‘tdi. Nominalizm va realizmga qarshi kurash materializm va idealizm kurashining ifodasi bo‘lgan [14, 198].

O‘rta asr nominalisti Rosselin (1050-1120) g‘oyalarning haqiqiy mohiyatlar sifatidagi neoplatonik qarashlaridan farqli o‘laroq, universallik asl mohiyat emas, alohida bo‘lish nimani anglatadi, degan fikrni ilgari surdi. U turli xil haqiqiy odamlardan tashqarida tur sifatida bitta odamning alohida mavjudligini rad etdi. Uchyagonalikning uch yuzi uning uchun turli xil substansiyadir. 1092 yilda Suassondagi cherkov soborining maxsus qarori bilan Rosselinning uch xudolik haqidagi ta’limoti bid’at deb e’lon qilindi. Sharqda ilohiyotshunoslar va faylasuflarning konfrontatsiyasi (qarama-qarshiligi) boshqa parametrlar bo‘yicha o‘tgan. Agar “nominalizm” va “realizm” kvalifikatsiyalarini arab-musulmon falsafasidagi ijtimoiy fikrning rivojlanishiga shartli ravishda o‘tkazilsa, manzara tubdan qarama-qarshi ko‘rinishga o‘zgaradi. Me’yoriy realizm bu yerda panteistik va materialistik tendentsiyalarga mos keladi va sub’yektivistik talqin qilingan nominalizm shunchaki substansiya, sababiyat, tabiiy qonuniylikning ob’yektiv haqiqatini tan olishga hamda fanga qarshi qaratilgan. Abu Nasr Farobiy, shu o‘rinda, Xudo uchun faqat universallar mavjud degan tezisni o‘z ichiga oladi. Mana nima uchun Farobiy nominalist faysasuf degan talqinga qo‘shilib bo‘lmaydi [17].

Xudo faqat universallarni biladi degan tezis Farobiy uchun haqiqiy voqealarni Xudoning bevosita aralashuvidan “uzoqlashtirish” uchun inson erkinligini himoya qilish uchun muhim edi. Umumiy va yagona munosabatlar muammosiga kelsak, Farobiy unga o‘ziga xos, ammo nomuvofiqlikdan xoli bo‘lmagan yechimni beradi. Mavjudlik tartibida universallar ikkinchi darajali deb tan olinadi. Yagona narsalarsiz ular ob’yektiv predmetlikdan mahrum bo‘lib, “o‘ylab topilgan, yolg‘on bo‘lib qolishar edi, yolg‘on narsa esa mavjud bo‘la olmaydi” [9, 160]. Bilish tartibida yagona narsalar universallarga muhtojdir. Universallarsiz ularni aql bilan tushunishning iloji yo‘q. Ammo Farobiy ba’zida yagona narsalarning mavjudligi materiya bilan aqlbovar mohiyat, shakl bog‘lanishiga muhtojligini ham aytib o‘tgan holda, bilish aqlbovar mohiyatlarning materiya bilan bog‘liqligidan ozod qiluvchi ekanligiga ishonadi [14].

Farobiyning bu kabi fikrlari insonning o‘z xatti-harakatlarida va fikr yuritishlarida erkinlik borligi, ammo bir tomondan ularning mavjudligi ilohiy tomon bilan bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Erkinlikni u yana o‘zining ijtimoiy-axloqiy qarashlarida ham ko‘rsatib o‘tganini ilg‘ash mumkin.

“Turli savollarga javoblar”da u iroda³ni tanlash erkinligidan ajratib ko‘rsatadi. Iroda, masalan, oddiygina o‘zboshimchalik bo‘lishi mumkin, masalan, inson o‘z irodasini o‘lmaslikka yo‘naltirgan holat olinganda. Tanlash erkinligi iroda bilan bog‘liqligi “inson tanlash mumkin bo‘lgan narsani afzal ko‘rishida” [1] namoyon bo‘ladi.

Farobiy “iroda” va “tanlov” tushunchalarini aniq belgilaydi va chegaralaydi. Tuyg‘u va tasavvurdan kelib chiqadigan narsani tushunishga intilishni iroda erkinligi deb nomlash mumkin. Agar biror narsani tushunishga intilish fikrlash va mulohaza yuritishdan kelib chiqsa, u erkin tanlov deb ataladi [11, 288]. Bundan tashqari,

³ Iroda - keng ma’noda “iroda”, “qat’yat”dir. Bu Aristotelning so‘zlariga ko‘ra, “aqli iroda”, “hissiy iroda”dir. Ixtiyor – “erkin tanlov” demakdir.

Farobiy bu yerda Aristotelning irodaning eng muhim namoyon bo‘lishi erkinlik, inson hissiy va ma’naviy masalalar o‘rtasida tanlov qila oladigan bo‘lsa, dastlab erkin tanlov mavzusi bo‘lgan narsa vaqt o‘tishi bilan majburiy xarakterga aylanadi degan pozitsiyasini bayon qiladi.

Farobiy “birlamchi intellekt” va “haqiqiy aql” kabi tushunchalarni taqdim etadi. Agar birinchi tushuncha “aql-idrok ob’yektlari” idrokining asosi bo’lsa, ikkinchisi allaqachon ushbu ob’yektlarning konvertori, ya’ni o’zgartiruvchisi bo’ladi. “Fozil odamlar shahri” risolasida mutafakkir quyidagi taqqoslashni keltiradi: “Quyosh ko’rish uchun porlayotgan yorug’likni va ularni yoritadigan ranglarni beradi. Quyoshdan olingan yorug’lik orqali ko’rish muhim ahamiyatga ega bo’ladi; va bu yorug’lik orqali ranglar aks etadi va potentsial ko’rinadigan va ko’rib chiqilgandan keyin tegishli deb hisoblanadi. Xuddi shu tarzda, haqiqiy aql birinchi darajali intellektni u qo’lga kiritgan narsa bilan ta’minlaydi. Bu narsaning dastlabki moddiy intellekt bilan aloqasi yorug’likning ko’rish bilan bog’liqligiga o’xshaydi” [11, 285-286]. Yaxshilikni yomonlikdan, fazilatni jaholatdan faqat eng to’g’ri ajratish insonni haqiqiy baxt yo’liga yo’naltirishi mumkin, bu fazilatga ko’ra u eng yuqori axloqiy va fikrlash usuli bilan tavsiflanadi. Farobiy ilohiy taqdirga e’tibor qaratmagan, musulmon faylasufi faqat qodir tangriga aqlni intellektual va axloqiy fazilatlarni anglashga qodir bo’lgan, insonni mukammallikka yaqinlashtiradigan yaxshilik sifatida berilgan deb ta’kidlagan [8].

Shunday qilib, Farobiy falsafasidagi inson irodasi va tanlovi muammosini tahlil qilishda insonga to’liq mustaqillik va erkinlik beriladi. Insonning o’zi yaxshilik va yomonlikni farqlash uchun “nur” topadi, Farobiy uchun fazilatni johillikdan ajratish uchun “nur” Xudo tomonidan berilgan aql orqali olinadi. Bunday fikrlar Aristotelning g’oyalariga yaqinlashadi. Aristotel ham inson o’z faoliyatida erkinligini hamda bu erkinlik aql yordami bilan amalga oshirishini ta’kidlaydi. Bu qarashlarini keyingi bobda qiyosiy tahlil yordamida to’laqonli yoritishga harakat qilinadi.

Shu o’rinda Farobiyning Aristotel qarashlariga yaqinlashgan nuqtalarini aytib o’tish zarur. Bulardan tafakkur qilish va qaror qabul qilishni misol keltirsa bo’ladi. Farobiy o’zining “Saodatga eltuvchi yo’l”⁴ deb nomlangan risolasida mana shu

⁴ Asl nusxada bu asar “Kitob at-tanbih’ada sabil as-sa’ada” deb nomlangan. Biroq, ushbu risolaning mazmuni nafaqat axloqiy masalalarga, balki fanlar va mantiqni tasniflash masalalariga ham tegishli. Ushbu asar boshqa ko’plab kitoblar singari yozilgan yili aniq ma’lum emas, ammo bu Farbiyning ilk asarlaridan biri bo’lishi mumkin. Ushbu taxminga bu risolada Farobiy Aristotelning fanlarning tasnifiga to’liq mos keladigan fanlar klassifikatiasini berganligi asosida kelish

masala to'g'risida ham fikr yuritgan. U idrok talab etuvchi ishlarni bajarishda aql yuritib ko'radigan hamda qaror qabul qila olish qobiliyatini ko'rsatadigan insonlar mavjud deb aytadi. Bu insonlar qadr-qimmatiga ko'ra erkin, yuqoridagi ikki hislatga ega bo'lmaganlar esa odatda hayvonsifat deb ataladi; shu o'rinda tafakkur qila oluvchi lekin qaror qabul qilishni bilmaydiganlarni tabiatan qul deb atash mumkin.

Bu ilm-fan yoki falsafa sohasida ish olib boradiganlarning ba'zilar bilan ham sodir bo'lgan, ular qullik darajasi bo'yicha birinchilardan, eng tobelashgan quldan kam bo'lmaganlar qatorida turadi. Va fan esa o'z sohasida ish olib boradiganlar tufayli, ular uchun qiymatga ega emasligi va foydasizligi sababli, o'z qadr-qimmatini ular oldida yo'qotadi va kamsitiladi [10].

Ular orasida qat'iyatli, ammo tafakkur qila olmaydiganlar ham uchraydi. Ular o'rniga esa boshqalar aql yuritadi. Bu holatda u o'rniga tafakkur qilayotgan insonga yoki bo'ysunadi, yoki bo'ysunmaydi. Agar u bo'ysunmasa, unda u ham hayvonsifat, agarda bo'ysunsa, unda u o'zining ko'pgina ishlarida muvaffaqiyatga erishadi hamda bu tufayli qullar darajasidan chiqib, erkinlik darajasiga kiradi [10, 28].

Ushbu harakatlardan keyingisi bu lazzatdir, ba'zilar ko'proq ma'lum-mashhur bo'ladilar hamda bu turdagilariga yaxshiroq erishiladi, boshqalari esa ko'proq yashirin bo'ladi. Eng mashhurlari – bu darhol qo'lga kiritadiganlari va hissiy xususiyatga ega bo'lganlaridir. Xuddi shu narsa azob-uqubatlar bilan ham sodir bo'ladi: darhol boshdan kechiradigan va hissiy idrokdan kelib chiqadiganlari yaqolloqdir, ayniqsa, ular din tomonidan o'rnatilgan bo'lsa. Va yashirin ko'rinishdagilar qatoriga boshqa barcha lazzat va azob-uqubatlar kiradi. Ular orasida ko'proq yashiringanlari bo'lsa tabiiy sanalib, ma'lum vaqtdan keyin boshdan kechirilgan va bundan tashqari anglanmagan narsalar hisoblanadi. Ular orasida darhol boshdan kechirilgan tabiiy bo'ladilar, ma'lum vaqtdan keyin boshdan kechirilganlar esa hissiyotga tegishli bo'lmaydilar [10, 29].

mumkin, keyinchalik esa u "Fanlarni tasniflash to'g'risida so'z" asarida u allaqachon o'ziga xos, original tasnifni ishlab chiqqan, unda til va mantiq haqidagi fan birinchi o'ringa chiqadi va metafizika esa oxirgi joylarni egallaydi.

Erkin odamlarga kelinsa, agar ular lazzat va azob-uqubatlar orqali o'zlarining yaxshi harakatlarini yengillashtirmoqchi va yomon narsalardan qochmoqchi bo'lsalar, u holda ular uchun eng yashirin va ravshan narsa bir xil bo'lib qoladi. Ularni yomon xatti-harakatlarga undaydigan lazzat, ko'proq yashirin yoki ravshan azob-uqubatlarga tegishli bo'lishidan qat'i nazar, azob-uqubatlar bilan bostiriladi, chunki ularning mulohazakorligi ko'pchilik insonlar uchun yashirin bo'lishga xos bo'lgan narsani ravshanlashtiradi.

Boshqa odamlarga to'xtalinsa, ular o'zlarining lazzatini faqat aniq-ravshan bo'lgan azob-uqubatlar bilan bostirish orqali bu yomon harakatlardan voz kechishadi. Ular orasida darhol ko'rinishdagi lazzatlanish tufayli yomon harakatga moyil bo'lganlar ham bo'lishi mumkin. Ular ushbu yomon harakat bu xatti-harakatlardan voz kechish yoki unga qarama-qarshi harakatni amalga oshirish bilan bog'liq deb hisoblangan lazzat bilan bostirilishi orqali kifoyalanadi. Aynan shunday qilib, yoshlarni tarbiyalash kerak. Bu narsalar ham yetarli bo'lmaganlar, yomon harakatlardan keyingi azob-uqubatlar haqida qo'shimcha ravishda ogohlantiradilar va bu azob-uqubatlarni iloji boricha aniqroq ko'rsatadilar [10, 29-30].

Bundan tashqari, Farobiy fikri bo'yicha insonda qalbning aqliy qismi mavjud. Insonning faoliyatga ega aqli yangi bilimlar va aqlbovar qiluvchi mohiyatlarni qo'lga kiritishidan oldin ularda qalbning bundan tashqari ikki qismi shakllanishi va rivojlanishi kerak. Ya'ni istak va irganish hissiyot bilan bog'liq bo'lgan birinchi qalbning his qiluvchi qismi, undan keyin esa qalbning intiluvchi qismi paydo bo'lib, rivojlangan bo'lishi lozim. Istak va irganish qurollari tananing qismlari sanaladi. Ularning ikkisi tufayli iroda vujudga keladi. Iroda, avvalo hissiyotdan kelib chiquvchi istakdir. Istak qalbning intiluvchi qismiga to'g'ri kelsa, idrok etish, qabul qilish tuyg'uga tegishlidir. Undan keyin qalbning tasavvur qiluvchi qismi shakllanadi. Aynan u sababli istaklar paydo bo'ladi. Shu tariqa birinchi irodadan keyin ikkinchisi kelib chiqaveradi. Oxirgisi esa tasavvurdan kelib chiquvchi istak bo'ladi. Aynan iroda orqali inson qalbning aqliy qismida joylashgan faoliyatga ega aql tufayli vujudga

keluvchi ilk bilimlarni idrok eta olishi mumkin. Unda insonda uchinchi xil iroda, ya'ni aynan fikr yuritish qobiliyatidan kelib chiquvchi istak paydo bo'ladi. Bu so'nggisi erkin tanlov sanaladi. U faqat insonga tegishlidir, aslo boshqa hayvon zotiga emas. U sababli inson maqtovg'a sazovor yoki tanbeh beriluvchi, yaxshi va yomon qilmishlarni amalga oshirishi mumkin. Shuningdek, bu uchun mukofot yoki jazo olish imkoniyati mavjud. Ilk ikki iroda aqlga ega bo'lmagan hayvonlarda o'rin egallashi mumkin. Agar inson barcha uchta iroda bilan ta'minlangan bo'lsa, unda u baxtga intilish imkonini qo'lga kiritadi. Chunki u ezguni yovuzdan, yaxshini yomondan ajrata olish qobiliyatiga ega [10, 112-113].

Xulosa

Shunday ekan, Farobiyning bu mulohazalaridan anglash mumkinki, erkinlik insonlarning aql-idroki, tafakkuri va qaror qabul qilish mas'uliyati bilan bog'liq xususiyat ekan. Demak, tafakkur va qaror qiluvchilar erkin shaxslar bo'lib, ular lazzat va azob-uqubatlardan o'z aqlari yordamida yomon ishlardan qochishda foydalanadilar. Shu bilan birga, u iroda va qalbning aqliy va boshqa qismlaridan vujudga keluvchi istaklar haqida gapirar ekan erkin tanlov insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi hislat ekanligini va u tufayli o'zboshimchalik amalga oshirili mumkinligini aytib o'tadi. Shu orqali insonlar erkin tanlovlari orqali bajargan barcha ishlariga va qilmishlariga mas'uliyatni hamda o'zlarining hayotlarida sodir bo'ladigan hodisalarga javobgarlikni bo'yinlariga oladilar. Aynan shu hislat, yuqorida ta'kidlanganidek, erkinlikni ta'minlab berish bilan bir qatorda insonlarni boshqa jonzotlardan farqlab, ajratib ko'rsatuvchi omil ham sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dieterici Fr. Alfarabi's philosophische Abhandlungen.- Leiden, 1892.
2. Fakhry M. Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism. His life, Works and influence. – England, Oxford: Oneworld publication, 2002. – 168 p.
3. Rakhimdjanova D.S. Practical importance of the transformational interpretation of the phenomenon of freedom in ancient times and in

contemporaneity. – Philosophy and Life. – ISSN: 2181-9505, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6852328>. – Tashkent, 2024. – P. 120-129.

4. Rakhimdjanova D.S. The concept of the idea of freedom in ancient and medieval philosophy. - Psychology And Education Journal. – ISSN: 00333077, <https://doi.org/10.17762/pae.v58i1.1562> – 1195 Stroud Court Westerville, OH 43081, 2021. – P. 4553-4563.

5. Rakhimdjanova D.S. Comparative Analysis of the Interpretation of the Phenomenon of Transformational Freedom in Antiquity with Its Modern Approach. - International Journal of Social Science Research and Review. – ISSN: 2700-2497, <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i1.921> – Germany, Duisburg, 2023. – P. 457-466.

6. Raximdjanova D.S. Erkinlik tushunchasini transformatsion xususiyatini ikki davr o'rtasidagi differentsiatsiyasini sotsiologik so'rovnoma orqali tahlili. – International scientific journal of Biruni. – ISSN (E) 2181-2993, Volume 2, Issue 02. – Tashkent, 2023. – B. 33-46.

7. Raximdjanova D.S. Ibn Rushd falsafasida zaruriyat va erkinlikni zamondoshlari fikrlari inkori asosidagi o'ziga xos talqini. – Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. – ISSN 2181-1784, Volume 4, Issue 02. – Tashkent, 2024. – B. 562-570.

8. Азербает А.Д. Свобода воли и выбора в наследии Августина Блаженного и философии Аль-Фараби // WORLD SCIENCE. ISSN 2413-1032. - № 7(11), Vol.3, - July, 2016. – 43-46 с.

9. Аль-Фараби. Логические трактаты. - Алма-Ата, 1975.

10. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Социально-этические трактаты. (Пер. с арабского). - Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.

11. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Философские трактаты. [Пер. с арабского]. – Алма-Ата: Наука, 1972.

12. Гегель Г. Лекции по истории философии. - Гегель. Сочинения - Том X. - М., Партиздат, 1932.
13. Ефремова Н.В. Арабо-мусульманская философия // Работа выполнена в рамках Программы фундаментальных исследований Президиума РАН «Традиции и инновации в истории и культуре» (Тема номер 3. Традиция, обычай и ритуал в истории и культуре). – С. 176-199.
14. Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. — М.: Мысль, 1982. – 198 с.
15. Ренан Э. Аверроэс и аверроизм. — Собрание сочинений, т. V III. Киев, 1902.
16. Соколов В.В. Средневековая философия. – М., 1979.
17. Хайруллаев М.М. Фараби. Эпоха и учение. - Ташкент, 1975.